

הרב אריה ליבוש וואגנה ז"ל / פידאגוגיה בליל הסדר •

לילי הסדר מהווים יוצא מן הכלל באווירתנו המודרנית. אשר בה עוברת הד"ר רכת הנוער מחדרי בית הספר לחדרי המשפחה. האב העברי, בתוקף החובה שהוט" לה עליו והמתפרשת מתוך החשיבות המכרעת של יציאת מצרים כבסיס לערכו ההיסטורי והרוחני של עם ישראל, מתמסר להיות "מלמד" את בנו. כאן חוזרת ההוראה היהודית לשורשה ולקרקעה המקורית והרצונית. כשנתאר לנו את היחס בין אבות לבנים בלילות אלה, כפי שזה משתקף מתוך כוונת התורה, תקום לעינינו תמונה מרהיבת עין: הדור המבוגר פונה מתוך אהבה והתעניינות לדור הצעיר, כדי להסביר לו אגב סיפור יציאת מצרים את מקור היהדות, את ערכה ההיסטורי ותעודתה. כמה חשיבות גודעת להוראה זו, ברור מן העובדה, כי התשובה על השאלה הכללית: מה העדות וכו' איננה כוללת סקירה על המצוות, אלא פותחת ב"עבדים היינו" — זכרון היסטורי, אשר ממנו נובע באופן אורגני: "ויצונו וכו'". ואולם אין הגדק הפסח משיגה את מטרת חגיגת הסדר אלא במקצת, אם מסתפקים רק בהגדה מילולית של הנוסח, אשר בו נאמר יותר על סיפור יציאת מצרים, מאשר ניתן הסיפור עצמו. דבר זה מתברר מיד עם הסקירה הראשונה: "הא לחמא" — הקדמה; "מה נשתנה" — שאלת מבוא; בקטע "עבדים היינו" מתחיל הסיפור, אך בהגיעו ל"אפילו כולנו וכו'" כבר נפסק הסיפור; "מעשה בר"א" — רק דוגמה לחובת סיפור יציאת מצרים; "כנגד ארבעה בנים" — שיחה על טיב הלימוד לפי אופיו ונטייתו של הילד; "יכול מר"ח" — ברור על זמן ההגדה; "רבן גמליאל" — קביעת החומר המינימאלי שיש להגידו; מהלל עד גמירא — שיר ושבח, אך לא סיפור יציאת מצרים; יוצא אפוא שעיקר ההגדה, אשר מטרתה ותעודתה לשמש שיחה על חשיבות יציאת מצרים לדור הצעיר, מצטמצם בחלק הפותח במלים: "מתחילה עע"ז היו אבותינו" ומסיים במלים "לכפר על כל עוונותינו". דבר זה, שהוא מותנה בהתפתחות ההגדה והשתלשלותה, מצריך ללא ספק יזמה מצד המבוגרים למלא את החסרון לפי התוכן והרוח, אם ירצו באמת שהנער יפיק מהגדת הסדר את התועלת הרצויה ויושפע ממנה. ואמנם נמצאים הורים היודעים לרקום מסביב לנוסח ההגדה את מסכת פירושיהם, משליהם ודימויהם.

אפשר והמקום הרחב, שההגדה מקדישה לדיון על נושאים פידאגוגיים, אינו פועל לטובת המטרה האמיתית, אולם מכל מקום נעשית בכך ההגדה מעניינת ביותר בתור מסמך פידאגוגי יהודי עתיק.

הבעיות המתגלות לפני עינינו: את מי ללמד, היכן, אימתי, כיצד, עד כמה ללמד, כנראה אינן אלא הדים מתוך עולם פידאגוגי יהודי עתיק. מתוך בית וועד

• מתוך הרצאה של הרב אריה ליבוש וואגנה ז"ל, ר"מ ומנהל ביהמ"ד לרבנים ולמורים האשכנזי באמשטרדם, בהיותו עוד רב בעיר ארנהיים בשנת 1896, כפני ועידת מורי הדת היהודיים בהולנד.

דעת-מכללת הרצוג

מתוך: "מעיינות" ג, מאסף לעניני חינוך והוראה, עורך: חיים חמיאל, ירושלים תשל"ט

73

פידאגוגיה בליל הסדר

של חכמים שדגו על בעיות פידאגוגיות יהודיות לפי השקפת תקופתם הם. הם אינם מטפלים בביקורת על תכנית לימודים, ביסוד מוסד תורני. בחיבור ספר לימוד, בבעיות מבטא והגיה או בעריכת שאלונים לבחינות; הם מתעמקים בכובד ראש ובדייקנות בחיפוש המסילה, אשר תוביל ללב הילד — כל ילד בכלל — כדי לטעת בקרבו דעת ובינה והתלהבות למצוות המעשיות.

וכך המדרש יכול מראש חדש יוכל לשמש דוגמה מאלפת לפידאגוגיה יהודית אמיתית-מעשית. אין דגים ומלמדים על יציאת מצרים לפני שיגיע זמן הפסח ואפילו לא בחודש הגאולה, אלא דוקא "ביום ההוא" תחת רושם החג גופו ולא מתוך שיחה על נושא מופשט, אלא מתוך ביאור והסברה של דבר המורגש והמוחש עכשיו מתוך חוויה; ויתר מכן, רק בלילה בשעה שאומרים "בעבור זה" ומראים באצבע, מעין עובר לעשייתו, יגש האב להסביר לבנו מתוך הרגשת החוויה גופה בדרך הסתכלותית את ערך העניין. אין צורך לומר שכלל פידאגוגי יהודי זה חל על כל הוראה דתית לרבות את בית הספר. "בעבור זה" — הסתכלות בעת החוויה תישאר תמיד הבסיס הרצוי היחידי לכל הוראה דתית; על המורה והתלמיד לשוות לעיניהם תמיד את הנעשה בבית ובבית הכנסת.

לא פחות חשוב ה"מוסר השכל" הפידאגוגי היוצא מתוך הקטע: "כנגד ארבעה בנים דיברה תורה". כנגד איזה נוער אנו מכוונים את דברינו? לא כולם שווים. היום הוא החכם. בעל השקפה ובעל הכרה, התובע הסבר לפי שיטתו. מחר המדובר ברשע, אשר לבו כעת מלא משפטים קדומים כלפי התורה. יש והילד הוא תם — ואולי גם תם יותר מדי עד שאינו יכול לבטא את תמיהתו על התופעות הנראות לו זרות, אלא במלים: "מה-זאת". ויש שעלינו לטפל בילד שהוא בבחינת "שאינו יודע לשאול" ושעלינו לעוררו. וכולם צריכים תלמוד כפי טיבם וכושרם, כאמור במקרא (משלי כב, ו): חנוך לנער על פי דרכו, וכך גם נשנה ע"י חז"ל במשנת פסחים: ולפי דעתו של בן אביו מלמדו.

מטרה פידאגוגית טהורה זו היא כוונת הקטע: כנגד ארבעה בנים ולא מדרש המקראות המובאים שם. רק באופן זה אפשר להשתחרר מן הקושיות הרבות על ברייתא זו הנמצאת בנוסחתנו במכילתא (סוף פ' בא) ובירושלמי (פסחים, פ"י ה"ד) בנוסחה שונה בפרטים רבים:

"תני ר' חייא כנגד ארבעה בנים דיברה תורה בן חכם, בן רשע, בן טפש, בן שאינו יודע לשאול. בן חכם מהו אומר: מה העדות והחוקים והמשפטים אשר ציוה ה"א אותנו, אף אתה אמור לו בחזק יד הוציאנו וכו'; בן רשע מהו אומר: מה העבודה הזאת לכם, מה הטורח הזה שאתם מטריחים עלינו בכל שנה ושנה? מכיון שהוציא את עצמו מן הכלל אף אתה אמור לו, בעבור זה עשה ה' לי. לי עשה, לאותו האיש לא עשה. אילו היה אותו האיש במצרים לא היה ראוי להיגאל משם לעולם; טפש מהו אומר: מה זאת? אף אתה למדו הלכות הפסח שאין מפטירין אחר הפסח אפיקומן, שלא יהא עומד מחבורה זו וייכנס לחבורה אחרת; בן שאינו יודע לשאול את פתח לו תחילה. א"ר יוסה: מתניתא אמרה כן: אם אין דעת בבן אביו מלמדו."

כאן נתחלפו התשובות לחכם ולתם. משתי בחינות הרי זה לטובת העניין. יש כאן למלים: „אף אתה אמור לו כהלכות הפסח אין מפטיירין אחר הפסח אפיקומן“ משמעות טבעית; יש למנוע את התם. שאינו מבין ואינו בקי בסדרים ובפרטי המצוה. שלא ילך מחבורה לחבורה (גם בכבלי פסחים קיט ע"ב בשם רב: שלא יעקרו מתבורה לחבורה). והוא הדין לחכם: לפי נוסחת הירושלמי הרי התשובה שניתנה לו אינה סיכום של דיני פסח. אלא הרצאת סיפור יציאת מצרים כדוגמת „עבדים היינו“, בהתאם למסורת התלמודית. שכן אין במשנה זכר לדבר, שההגדה צריכה לכלול דיני הפסח. וכך גם לא ניתן מקום לכך בסדר ההגדה המיוסד על המשנה. וגם במעשה ברבי אליעזר שנוי: „והיו מספרים ביציאת מצרים“ ולא „בהלכות הפסח“. וכך סובר גם הרמב"ם (הלכות חמץ ומצה פ"ו): ואם היה הבן גדול וחכם מודיעו מה שאירע לנו במצרים ונסים שנעשו לנו על ידי משה רבנו. הכל לפי דעתו של בן. המקום היחידי, שבו אולי מדובר על הרצאת דיני הפסח בליל הסדר אפשר למצוא בתוספתא פסחים פ"י: וחייב אדם לעסוק בהלכות הפסח אפילו בינו לבין עצמו. בינו לבין ביתו. בינו לבין תלמידו. ואולם מתוך העניין יוצא, שהמדובר על לימוד אחר גמר ההגדה, ועיין בטור א"ח סי' תפ"א.

יהיה איך שיהיה, גם נוסח הירושלמי אינו פותר את כל הקושיות והשאלות הנשאלות וחוזרות בכל שנה ושנה וגורמות לנסיונות חדשים בכל פירוש וביאור חדש. כגון: על שום מה ניתנות לחכם ולרשע תשובות אחרות מן האמורות בתורה גופה על שאלותיהם? משום מה ניתנת בפי התם שאלה, שאין לה עניין לחג הפסח? ולמה אותה התשובה לרשע ולשאינו יודע לשאול? וכו'. נראה לנו כי הפתרון הפשוט ביותר לכל השאלות האלה בכוונה הכללית האמיתית של המדרש, שהיא באמת כולה פידאגוגית. מבחינה פידאגוגית ברור ומובן היה, כי בהוראת ליל הסדר יש להתחשב באופיו המיוחד של כל ילד וילד. אמת זו חפצו להוכיח ולקיים בצורה משכנעת על פי מדרש הכתובים. אין אפוא ה"הלכה" יוצאת מתוך הפסוקים אלא נקשרת להם בבחינת „אסמכתא בעלמא“ כדי להביא את ה"מוסר השכל" בלבוש מדרשי-אגדתי.

קשה יותר הפתרון בעניין „מה גשתנה“. הקטע הזה נותן מקום לחששות פידאגוגיים רציניים. וכי חינוכי הוא לשים בפי הילד שאלות, שלא שאלן מעצמו ואשר את תוכנו ואת כוונתן אינו מבין בשלמות? ולא זו בלבד, אלא כיצד אפשר שהילד יביע את תמיהתו על דברים שעדיין לא ראם כגון: הלילה הזה שתי פעמים. לכאורה המורים הם החששות, אך הם מסתלקים מיד לכשנבין את משנת „מה גשתנה“ לא לפי תפיסתנו עכשיו, אלא לפי כוונה אחרת. הנראית לי יוצאת מתוך המקורות. יתברר, כי אין שאלת „מה גשתנה“ אותה שאלת הילד המלאכותית

1. אפשרות אחרת להימנע מכל הקושיות שעל „מה גשתנה“ הוא פירוש זה על המשנה (פ"י מ"ד). הסוטה מכל המקובל בפירוש משנה זו: „מזוגו לו כוס שני וכאן הבן שואל את אביו“ (בגלל המנהגים המשונים שראה כבר בלילה הזה, כפירוש רש"י והרשב"ם). ואם אין דעת בכך? (ואינו מתעורר לשאול על השניונים) אביו

דעת-מכללת הרצוג

מתוך: "מעיינות" ג. מאסף לעניני חינוך והוראה, עורך: חיים חמיאל, ירושלים תשל"ט

75

סידאגוגיה בליל הסדר

של היום, שכן הדבר תלוי בתפיסת חז"ל את הפסוק: והיה כי ישאלך. הרעיון הכלול בפסוק זה, היינו, ששאלת הילד תהא נקודת המוצא של הגדת ליל הסדר, נחקל בקשיים בדרך התגשמותו, שכן מה יהא, אם הילד לא ישאל או לא יוכל לשאול? וכיצד, אם אין ילדים מצויים? לאור הקשיים האלה ופתרונם התפתחו שתי שיטות.

השיטה הראשונה מופיעה במשנת פסחים פ"י מ"ד: מזגו לו כוס שני וכאן הבן שואל את אביו (וכבר העיר רש"י: כאן במוזגת כוס שני הבן שואל את אביו מה נשתנה עכשיו שמוזגין כוס שני קודם אכילה) ואם אין דעת בבן אביו מלמדו מה נשתנה וכו' ולפי דעתו של בן אביו מלמדו. לפי שיטה זו ההדגשה בפסוק היא על "בנג". הבן צריך תלמוד, גם אם לא ישאל מעצמו. אם כן על האב לעוררו על הסדר המשונה וסיבתו. לשם התעוררות זו מצד ההורים הותקן "מה נשתנה". ראה לכך ששיטה זו נפוצה היתה ביותר בין התנאים והמוראים, יש למצוא באמצעים השונים שהזכירו, כדי להביא את הילד לידי שאלה.

פסחים קח ע"ב: אמר ר' יהודה — — — מחלקין להן קליות ואגוזין בערב פסח כדי שלא יישנו וישאלו.

פסחים קט ע"א: אמרו עליו על ר' עקיבא שהיה מחלק קליות ואגוזין לתינוקות בערב פסח כדי שלא יישנו וישאלו.

פסחים קיד ע"ב: תרי טיבולי למה לי, כי היכי דליהוי היכירא לתינוקות. פסחים קטו ע"ב: למה עוקרין את השולחן, אמרי דבי ר' ינאי כדי שיכירו תינוקות וישאלו.

השיטה השנייה שנויה בכרייתא שם:

ת"ר חכם בנו שואלו ואם אינו חכם אשתו שואלתו ואם לאו הוא שואל לעצמו ואפילו שני תלמידי חכמים שיודעים בהלכות הפסח שואלין זה לזה: מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות.

לפי שיטה זו ההדגשה על מלת "ישאלך".

ההגדה צריכה שתהא לה שאלה בתור הקדמה, בין שתהא זאת שאלה טבעית מצד הילד כגון על הצורך בכוס שני או על עקירת השולחן, בין שבהעדר שאלה כזו מצדו, תהא נשאלת מפי האב עצמו או אפילו מפי חכם. במקרה זה כמובן מש- מעותה של "מה נשתנה", כ"מ נשתנה היינו המיתה. הפוסקים פסקו כמובן הלכה למעשה לפי המשנה.

מלמדו (פותח לו וגורם שישאל) "מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות? (והוי קריאת ההתי פלאות של הילד, שלא ראה עוד את כל השינויים וגם מה שראה כבר אינו יודע לפרוט. ופירושה: הוי, כמה נשתנה! ומכאן ואילך דברי האב, המסביר לבנו את המעשים המוחשיים שעוד יראה במשך הסעודה.): "שבכל הלילות אנו אוכלים וכו', הלילה הזה וכו', שבכל הלילות וכו' יראה במשך הלילות וכו' (והרי כאן תשובה המעוררת עוד יותר את סקרנותו של הילד לדעת את סיבת כל השינויים המוחשיים המסופרים לו) ולפי דעתו של בן אביו מלמדו (את סיבת השינויים, היינו סיפור השיעבוד והגאולה) "מתחיל בנגות ומסיים כשבח". א. א.

א. ל. וואגנר

הילד חייב לשאול, ולו גם אחרי שעוררוהו לכך, אולם אם גם אינו שואל האב פונה לילד ומפנה את השומת לבו, ורק במקרה שאין לו בן, (ולא אם „אינו חכם“ כפי שיטת הברייתא) מבוגר שואל.

וכן פוסק הרמב"ם (הלכות חמץ ומצה פ"ז הל' ב—ג): מצוה להודיע לבניו ואפילו לא שאלו שנאמר: „והגדת לבנך“. וצריך לעשות שינוי בלילה הזה כדי שיראו הבנים וישאלו ויאמרו מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות עד שישביב להן ויאמר להן כך וכך אירע, וכך וכך היה, וכיצד משנה? מחלק להן קליות ואגוזים ועוקרין השולחן מלפניהם קודם שיאכלו וחוטפים מצה זה מיד זה וכיוצא בדברים האלו. אין לו בן אשתו שואלתו, אין לו אשה שואלין זה את זה מה נשתנה.

„מה נשתנה“ יש לו שתי משמעויות:

(א) פתיחת ההגדה מצד האב כלפי בן שאינו שואל.

(ב) שאלה פותחת כשהיא נשאלת באופן פורמאלי מפי אדם מבוגר בהעדר ילד. ברוח זו מתפרשת משנת מה נשתנה אצל כל הפוסקים, הרמב"ם בסדר ההגדה שלו: ואח"כ עוקרין את השולחן מלפני קורא ההגדה לבדו ומוזגים את הכוס השני וכאן הבן שואל ואומר הקורא מה נשתנה. הרא"ש (הלכות פסחים בקצרה): ויקח הקערה שבה המצות של מצוה להסירה מעל השולחן כדי שיראה התינוק וישאל להם למה מסלקין את הלחם ועדיין לא אכלו, וגם מוזגין כוס שני כדי שישאל התינוק לפי שאין רגילין למוזג שתי כוסות קודם אכילה, ואומר מה נשתנה ואומר כל ההגדה (הנושא של מלת ו"אומר" הוא איפוא אומר ההגדה?). טור א"ח ס"ח ע"ג: ואז מצוה להסירה מעל השולחן כאילו כבר אכלו כדי שישאל התינוק למה מסירין הפת ועדיין לא אכלו והוא לנו במקום עקירת השולחן — — — ומוזגין מיד כוס שני כדי שישאל התינוק למה שותין כוס שני קודם סעודה, ואם אין לו בן אשתו שואלתו ואם לאו הוא שואל את עצמו, ואפילו שני ת"ח הבקיאין בהלכות פסח שואלין זה לזה מה נשתנה ומחזיר הקערה — — — וצריך שיאמר: שבכל הלילות אנו אוכלין (אף כאן נושא מלת „שיאמר“ כנראה אינו הילד) וכן נמצא בשולחן ערוך.

ובפירוש נאמר בס' שבלי הלקט (סדר פסח): פירש ר' ישעיה זצ"ל זה נתקן עבור מי שאין לו מי שישאל, שאילו היה לו בן חכם שהיה שואל לא היו צריכים לאומרנו. אבל במקום שאין לו מי שישאל חייבין לשאול זה את זה ואפילו שני תלמידי חכמים הבקיאין בהלכות פסח.

קצת יש להתפלא על כך שהפוסקים חייבו אמירת מה נשתנה גם במקרה שהילד שואל שאלה טבעית, ובאמת המהרי"ל שולל חיוב זה, וכן מובא בדברי הרמ"א שם: „ושבהן או האשה שואלת אין צריך לומר מה נשתנה אלא מתחיל עבדים“. ואף מוסיף: „והעיר מהרי"ל על חמיו משה כ"ץ שפעם אחת שאלתו בתו למה הגבחה הקערה, והתחיל עבדים ולא אמר מה נשתנה“.

פסק אחרון זה מיוסד על הבבלי פסחים קטו: אביי הוי יתיב קמיה דרבה חזא דקא מדלי תכא מקמיה, אמר להו עדיין לא קא אכלינן אתו קא מעקרית תכא מיקמן. א"ל רבה פטרתן מלומר מה נשתנה, ופירש הרשב"ם: דתניא לקמן — חכם בנו

דעת-מכללת הרצוג

מתוך: "מעיינות" ג, מאסף לעניני חינוך והוראה, עורך: חיים חמיאל, ירושלים תשכ"ט

77

דרכי המדרש בהגדה של פסח

שואלו ואם לאו שואל הוא לעצמו מה גשתנה וכיך ששאל לנו מה גשתנה אין אנו צריכים לומר מה גשתנה אלא להשיב על דבריו לפי שנשתעבדנו במצרים אנו ערשין כל הדברים האלו.

מכל מקום חל בשטח זה יותר מאשר בכל שטח אחר הכלל: מנהג עוקר הלכה, המנהג והמסורת מתגברים ומנצחים על כל הגיון, אם גם בזה מיטשטשת כוונת הסדר במקצת. ואף מכאן ולהבא יאמר הילד "מה גשתנה" למרות הביאור ההיסטורי במובן "מדוע גשתנה". אך אין זה משנה בהרבה את הערך הפידאגוגי הרב הטמון בהגדת ליל הסדר, שעליו חפצתי ליחד את הדיבור בפניכם.

תירגם ב. ד. פ.